

Ігор КОЛЯДА, Володимир МИЛЬКО,
М.ЮЗЕФОВИЧ ТА УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ 1873—1876 рр.:
СПРОБА ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Александр МАШКІН. ВІТЧИЗНЯ-
НИЙ ПРОЛОГ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ
(Маловідомі сторінки про перебуван-
ня Російської Імператорської
армії у Східній Пруссії*)

Ігор КОЛЯДА
канд. істор. наук, доцент
Володимир МИЛЬКО
магістр історії
Інститут історичної освіти
НПУ імені М.П.Драгоманова

М.ЮЗЕФОВИЧ ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ 1873—1876 рр.: СПРОБА ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Питання розвитку українського національного руху у ХІХ ст. почало привертати активну увагу дослідників, починаючи з рубежу 80—90-х рр. ХІХ ст., коли стали з'являтися ґрунтовні, не обтяжені політичною кон'юнктурою наукові роботи [10; 23]. Особливе місце серед них посідає висвітлення роботи громадівців у 70-х рр. ХІХ ст. Але, поряд з аналізом особливостей їх науково-культурної діяльності, з'ясування причин видання Емського указу 1876 р. та його наслідків, у сучасній історіографії недостатньо дослідженим залишається питання впливу на український національний рух 1873—1876 рр. Михайла Володимировича Юзефовича (1802—1889). Враховуючи неабияке негативне значення численних начебто «антиукраїнських» публікацій та доповідних записок М.Юзефовича для розгортання українознавчої, освітньої, громадської діяльності українства 70-х рр. ХІХ ст., розгляд деяких аспектів його взаємовідносин з діячами українського руху є досить актуальною темою. Тому, спираючись на залучену джерельну базу (архівні матеріали [1-6], спогади сучасників [15], матеріали періодичних видань [11-14; 18]) та, враховуючи напрацювання таких вчених, як В.Міяковський [17], Ф.Савченко, А.Катренко [10], В.Сарбей [23], С.Світленко [21], що займалися досліджен-

М.Юзефович

ням українського національного руху 70-х рр. ХІХ ст., нами було здійснено спробу історичної реконструкції відносин М.Юзефовича та українського національного руху 1873—1876 рр.

Наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. ХІХ ст. у зв'язку з послаблення дії «Валуєвського циркуляру» 1863 р. розпочинається новий період активізації громадівського руху: відновлює діяльність його київський осередок [10, С. 72]. Усвідомлюючи необхідність подальшого розгортання українського національного руху та повернення до праці над такими проблемами, як: українська народна словесність, українська мова і література, наукове дослідження матеріальної та духовної культури українського народу тощо, київські громадівці поставили перед собою завдання об'єднання національних наукових сил у складі легальної імперської інституції [19, С. 78; 23, СС. 196-197]. Такою організацією, що надбала значення центру українського національного руху у 1873—1876 рр. став Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства (ПЗВ ІРГТ), легальний характер якого дав змогу, за словами П.Житецького, «повернути до праці над українським самовизначенням таких людей, котрі неохоче йшли дорогою конспірації...» [9, С. 182]. Зважаючи на

це, пропонується стаття присвячена, головним чином, розгляду взаємин голови Київської археографічної комісії, таємного радника М.Юзефовича з ПЗВ ІРГТ та Київською Старою громадою, що за визначений період еволюціонували від культурно-освітньої співпраці до відкритого науково-ідеологічного та особистісного конфлікту.

Питання участі М.Юзефовича у діяльності ПЗВ ІРГТ можна розглядати у двох площинах — організаторській та науково-освітній. Зокрема, як організатор Михайло Володимирович виступив одним із фундаторів цієї інституції. Так, 15 лютого 1872 р. на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора кн. О.Дондукова-Корсакова надійшла записка ініціативної групи, у якій обґрунтовувалась необхідність глибокого наукового вивчення Південно-Західного краю, яке б стало можливим за умови заснування для цього спеціальної науково-дослідницької інституції [2, арк. 1-2]. Під текстом першим стояв підпис М.Юзефовича, далі йшли підписи таких діячів громадівського руху, як П.Чубинський, П.Житецький, О.Русов, В.Антонович, М.Лисенко, Ф.Вовк та ін. [2, арк. 1-2]. Зважаючи на те, що, вирішуючи питання фінансування майбутньої установи, кн. О.Дондуков-Корсаков звертався з відповідними запитами саме до М.Юзефовича, недооцінювати роль останнього у відкритті ПЗВ ІРГТ не варто.

Аналіз згаданого листа від 15 лютого 1872 р. говорить про те, що національно орієнтована та проімперська (до якої, окрім М.Юзефовича, входили також М.Бунге, В.Шульгін) частини київської інтелектуальної еліти, долаючи ідейні протиріччя, знайшли у собі сили для об'єднання (хоч і тимчасового) заради втілення важливого науково-культурного проекту. На нашу думку, це пов'язано з усвідомленням громадівцями того факту, що в умовах панування атмосфери тривалої підозри царського уряду щодо всього українського, будь-яка нелегальна інституція сприймалася б лише як прояв сепаратизму, а відкриття легальної наукової установи — Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства мало забезпечити реалізацію імперських планів, пов'язаних з науковим дослідженням України, але разом з тим відкривало більші можливості для поля діяльності діячів українського національно-визвольного руху. Натомість М.Юзефович, що очолював у 50-х рр. XIX ст. «Комісію для статистичного і природничо-історичного опису губерній Київського учбового округу» (1843-1859), на думку сучасного російського дослідника О.Міллера, прагнув задовольнити особисті амбіції шляхом головування у новоствореному ПЗВ ІРГТ, що зазнало краху з огляду на обрання на цю посаду, за пропозицією кн. О.Дондукова-Корсакова, поміщика-мецената, голову з'їзду мирових суддів та предводителя дворянства у При-

луцькому повіті Полтавської губернії Г.Галагана [16]. Поступове усунення від керівництва відділом та розгортання національно-орієнтованими членами ПЗВ ІРГТ неприйнятної для М.Юзефовича українознавчої роботи остаточно розкололо ряди фундаторів цієї інституції.

Участь М.Юзефовича у засіданнях ПЗВ ІРГТ та культурних проектах Відділу лежить у науково-освітній площині роботи науковця у складі інституції. Так, Михайло Володимирович брав участь у двох засіданнях Південно-Західного Відділу ІРГТ, що, в цілому, з огляду на загальний низький відсоток присутності (лише 37 членів з 192 відвідали більшу кількість засідань) відповідає середньостатистичним даним [20, С. 98]. Варто згадати також його участь у III Всеросійському Археологічному з'їзді, де він виступив із рефератом «Некоторые соображения о лучшей организации деятельности археографических комиссий» [22, С. XXIV]. Як бачимо, відігравши досить важливу роль в утворенні ПЗВ ІРГТ, М.Юзефович не входив до складу жодної з його 15 комісій і обмежився практично формальною участю у його засіданнях.

Переломним у відносинах Південно-Західного Відділу ІРГТ як легального осередку українського національного руху з М.Юзефовичем та іншими представниками проімперського спрямування (С.Гогоцьким, М.Рігельманом, М.Ренненкампом, В.Шульгіним) став 1874 р. Першою ластівкою, що свідчила про наростання конфлікту і неминучого розриву між т.зв. «українофілами» та «українофобами», стала постановка 26 січня 1874 р. М.Лисенком, за участі М.Старицького, першої української опери «Різдвяна ніч», яка стала справжньою маніфестацією життєздатності української музичної та театральної культури. Реакцією на цей культурний захід стала поява статті «Новая малорусская опера» у редактованому В.Шульгіним часописі «Киевлянин» (№ 15 від 2 лютого 1874 р), в якій нову театральну постановку було піддано різкій критиці, її авторів названо дилетантами, а лібрето охарактеризовано як таке, що написане штучною, неіснуючою мовою, у якій, що не «дзвін, то свій говор» [18, С. 1]. Написання М.Старицьким статті-відповіді на подібні звинувачення, з наведенням конкретних прикладів використання «штучних» українських слів Т.Шевченком та О.Стороженком, викликала лише появу ще одного памфлету, який засвідчував про неможливість конструктивного діалогу чи дискусії між проімперськими силами, які очолював М.Юзефович, та діячами ПЗВ ІРГТ, що репрезентували національно свідоме українство.

Наступне, що посилювало конфлікт між М.Юзефовичем та українофілами з ПЗВ ІРГТ, стало успішне проведення останнім одноденного перепису населення м. Києва 2 березня 1874 р. Так, у

вже відомій нам газеті «Киевлянин» було надруковано низку матеріалів, у яких мали місце спроби довести ненауковість методів проведення цього статистичного дослідження та нераціональність у використанні відведених коштів [11-14]. Наявність у публікаціях різких, іноді навіть образливих слів, на нашу думку, говорить не лише про ідейні та політичні розбіжності, а й про наявність особистісного конфлікту, зокрема, особистої неприязні між М.Юзефовичем та М.Драгомановим, причиною чого було написання останнім критичної замітки «По поводу киевских застольных речей» у № 12 часопису «Вестник Европы» за 1873 р. У ній М.Драгоманов провів паралелі між промовою М.Юзефовича на київському вечорі, присвяченому тогочасному міністру народної освіти гр. Д.Толстому, та промовою того ж самого діяча перед куратором Київського учбового округу М.Пироговим декілька років до цього. Так, якщо у 1873 р. М.Юзефович вихваляв шкільну політику міністра, то раніше перед куратором висловлював абсолютно протилежні думки, що засвідчувало залежність політичних та культурно-освітніх уподобань автора слів від аналогічних симпатій безпосереднього керівництва [8, С. 60]. Але, незважаючи на очевидну справедливість звинувачень М.Драгоманова щодо непослідовності М.Юзефовича, останній, за словами Михайла Петровича, саме тому і розпочав кампанію проти контрольованого Київської Старою громадою Південно-Західного Відділу ІРГТ, членом якого був автор критичної замітки. (На нашу думку, це було спробою одночасно дискредитувати діяльність ПЗВ ІРГТ у очах місцевої адміністрації та позбутися небезпечних супротивників на зразок М.Драгоманова.)

Російський історик О.Міллер до політико-ідеологічного та особистісного аспектів конфлікту додає також і економічну складову — вихід з 1 січня 1874 р. оновленого та редагованого громадівцями «Киевлянина» телеграфу», що складав конкуренцію «Киевлянину» [16]. Погоджуючись з дослідником, зазначимо, що надії власниці першого часопису А.Гогоцької «загребать капиталы руками украинофилов» (як образно висловився О.Кістяківський у своєму «Щоденнику») не справдилися — вже на початок квітня 1874 р. тиражі продажу не досягли запланованих [15, С. 53]. Тому, з огляду на активізацію саме у цей період діяльності М.Юзефовича антигромадівського спрямування, політико-ідеологічна та особистісна складові вважаються нами основними причинами його відкритого розриву з діячами українського національного руху, представленого у ПЗВ ІРГТ.

Особливо ця боротьба проти київських громадівців з боку М.Юзефовича загострюється після проведення III Всеросійського Археологіч-

ного з'їзду у Києві у серпні 1874 р., що, за висловом М.Грушевського, став «блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства» [7, С. 33]

Перш за все, до цього періоду варто віднести анонімну записку кінця 1874 р. «О деятельности украинофилов в Киевской губ.», що була надіслана міністром народної освіти гр. Д.Толстим до попечителя Київського учбового округу П.Антоновича 25 січня 1875 р. [3, арк. 1]. Не зупиняючись докладно на характеристиці змісту записки, зазначимо, що українському національному руху приділено у ній головну роль. Невідомий автор характеризує його як прояв польської інтриги та доводить необхідність його нейтралізації та закриття ПЗВ ІРГТ [17, СС. 27-29].

На думку радянського дослідника-архівіста першої половини ХХ ст. В.Міяковського, автором згаданої записки є ніхто інший, як М.Юзефович. Твердження дослідника аргументоване подібністю її тексту з пізнішою запискою, яку той намагався надрукувати у «Киевлянині» в 1875 р. [17, СС. 23-24]. Натомість аналогічний спосіб доведення дав змогу його колезі Ф.Савченку назвати автором записки 1874 р. М.Рігельмана [20, С. 65]. Порівнюючи обидві записки, ми дійшли висновку, що вони дійсно у деяких положеннях суттєво відрізняються. Однак, низка майже аналогічних думок та висновків, хоч і не дає змоги однозначно стверджувати про одноосібне авторство записки 1874 р. М.Юзефовича, але безперечно говорить про його очевидну причетність до її написання.

Варто зазначити, що зусилля М.Юзефовича та його однодумців у справі дискредитації культурно-освітньої діяльності українофілів були помічені місцевою адміністрацією на початку 1875 р. Так, відомий лист, що надійшов з Головного управління у справах друку до Київського окремого цензора з питань внутрішньої цензури від 16 січня 1875 р. де йшлося про необхідність посилення цензурного нагляду над газетою «Киевский телеграф» з метою недопущення появи у ній статей з українофільськими тенденціями [1, арк. 61]. Зрозуміло, що виникнення цього таємного розпорядження пов'язане з входженням до редакції часопису представників громадівського руху.

Початок 1875 р. позначений також і публічним дебютом антигромадівської позиції М.Юзефовича. Так, на засіданні ПЗВ ІРГТ 28 березня 1875 р. було зачитано його листа, в якому зазначалось: «я не хочу і не можу мати нічого спільного, бо я не визнаю національного партикуляризму в державі, вважаючи його рідним братом партикуляризму політичного. Внаслідок цього, складаючи з себе звання члена відділу, я маю честь сповістити його про це. Таємний радник М.Юзефович» [20, С. 369]. Юзефовича було виключено

з членів Відділу, але без посилань на його заяву, втім, як такого, що не відвідував засідань. Через декілька днів за подібною заявою з членів Відділу було виключено В.Шульгіна, редактора «Киевлянина». Згодом керівництво Відділом опинилось в руках українофілів: головою став В.Антонович, а заступником — головою П.Чубинський. Але боротьба, яку оголосила Громада групі М.Юзефовича та В.Шульгіна, була громадівцями програна. Як напише пізніше М.Старицький у листі до М.Драгоманова від 2 жовтня 1876 р.: «багато-таки й необачного і дитячого було в останні часи: самі роздратували собак, не маючи доброго ба-тога». [20, С. 369].

Таке рішення, на нашу думку, означало перехід до відкритого конфлікту та давало змогу силам т.зв. проімперського спрямування більш активно критикувати діяльність громадівців у складі цієї установи.

Про подальше посилення конфронтаційності у позиції М.Юзефовича на початку 1875 р. стосовно представників громадівського табору свідчить випадок, описаний О.Кістяківським у своєму «Щоденнику». Так, під дату 25 квітня (7 травня) 1875 р. він коротко передав зміст розмови з М.Драгомановим наступним чином: «Он сообщил [мне], что Юзефович [на] обеде в честь Дондукова произносил реп[лики] против украиофилов, указывая на Др[агоманова], Житецкого, Беренштама, Чуб[инского], как на людей опасных, говорил Донд[укову]: «Куда вы смотрите». В заключение прибавил, что он сам доведет до сведения шефа жандармов и самого Государя» [15, С. 64]. Подібна сміливість робити такі заяви генерал-губернатору О.Дондукову-Корсакову на офіційному прийомі дає нам змогу стверджувати про впевненість у власних силах М.Юзефовича та його готовність завдати вирішального удару по Київській Старій Громаді та Південно-Західному Відділу ІРГТ.

Ще напередодні описаного О.Кістяківським випадку М.Юзефович подав до «Киевлянина» статтю «самого зажигательного свойства», у якій детально проаналізував діяльність українофілів у складі ПЗВ ІРГТ [15, С. 64]. Так, він зазначав, що «Отдел вместо, того чтобы образоваться, как я предполагал, из нескольких благонадежных учредителей и дополниться потом, по их уже избранию, составил сразу целиком из людей с предвзятыми целями, овладевших в нем большинством и обративших его в украиофильскую сборню под флагом правительственного учреждения» [20, С. 369]. З відкриттям ПЗВ ІРГТ, як пише М.Юзефович, українофільство, розпорошене і розкидане по всіх кутках, підняло голову, виступило як організована партія і «стало предьявлять свои права и недвусмысленные требования и национальный сепаратизм». Наприкінці, автор зазна-

чив: «... украиофильство во всех своих формах — как национальный партикуляризм, как сопутствующий ему национальный сепаратизм или как демократический социализм — одинаково составляет величайшее общественное зло ...» [20, С. 72]. Попри певну заангажованість та тенденційність заяви, не можна не погодитися з М.Юзефовичем, що своєю культурно-освітньою та українознавчою діяльністю громадівці сприяли підвищенню національної самосвідомості українського народу, а це у перспективі могло загрозувати цілісності Російської імперії.

Сила звинувачень М.Юзефовича у бік такої поважної наукової інституції, як ПЗВ ІРГТ, діяльність якого мала велику підтримку у Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора кн. О.Дондукова-Корсакова, та побоювання у популяризації діяльності українофілів у ньому зумовили посилення уваги до Відділу з боку цензурних органів. Так, 12 квітня 1875 р. Київський окремий цензор з внутрішньої цензури надіслав генерал-губернатору статтю М.Юзефовича та листа, у якому зазначав, що передав її на розгляд в Головне управління у справах друку і, що, ймовірно, вона потрапить на розгляд до самого міністра внутрішніх справ О.Тімашова [4, арк. 1]. Вже 16 квітня 1875 р. кн. О.Дондуков-Корсаков надіслав офіційне пояснення О.Тімашову, у якому пояснив, що друк згаданої статті є небажаним, оскільки ПЗВ ІРГТ «не служит центром украиофильских стремлений». На думку князя, її написання є просто відголоском ворожнечі «Киевлянина» з «Киевским телеграфом» [4, арк. 3]. Як бачимо, генерал-губернатор виявився більш далекоглядним політиком та провідником великодержавницьких ідей Російської імперії, адже він зрозумів, що публікація статті приверне небажану публічну увагу до українського питання та надасть йому надзвичайної ваги, сприятиме зростанню кількості симпатиків українофілів.

Однак, незважаючи на намагання кн. О.Дондукова-Корсакова контролювати діяльність українофілів у ПЗВ ІРГТ та не допустити його закриття, урядова реакція вже почала набирати обертів і торкнулася у першу чергу доцента Київського університету св. Володимира та одного із найактивніших членів Київської Старої громади М.Драгоманова, якому 25 вересня 1875 р. надійшло повідомлення від ректора університету св. Володимира М.Бунге про наказ попечителя Київського учбового округу П.Антоновича від 7.IX.1875, за яким відомого діяча українського національного руху звільнялось від служби та обов'язків доцента [5, арк. 2]. Слід відмітити, що на знак протесту на таке рішення інший громадівець, доцент по кафедрі політичної економії М.Зібер написав 11 грудня 1875 р. власне прохання про звільнення з університету [6, арк. 16].

Отже, звільнення М. Драгоманова з посади доцента Київського університету було першим дієвим ударом по Київській Старій громаді 70-х рр. XIX ст. та всьому українському національному русі.

Однак, кінцевою метою М. Юзефовича була повна дискредитація всієї діяльності українофілів в очах уряду. З цією метою він розпочав клопотання про скликання урядової комісії для розгляду цього питання. Вже 28 серпня 1875 р. генерал-губернатору кн. О. Дондукову-Корсакову надійшов лист від начальника III відділення генерал-ад'ютанта О. Потапова, у якому повідомлялося про наступну резолюцію імператора Миколи II: «Государь император ввиду проявлений украинофильской деятельности и в особенности переводов и печатания учебников и молитвенников на малорусском языке — Высочайше повелеть соизволил учредить под председательством министра Внутренних Дел Совецание из министра Народного Просвещения, обер-прокурора Святейшего Синода, главного Начальника III-его отделения собственной его величества канцелярии и председателя Киевской Археологической комиссии тайного советника Юзефовича для всестороннего обсуждения этого вопроса» [3, арк. 1]. Аналіз складу майбутньої комісії свідчить про її надзвичайну важливість та дає підстави дослідникам стверджувати про причетність до її скликання М. Юзефовича, адже, поряд з визначенням переліку посадових осіб, які мали увійти до складу комісії (без зазначення прізвищ), ми знаходимо саме цю конкретну особу.

Вересень та жовтень 1875 р. пішов на підготовку для урядової Комісії двох експертних записок, одна з яких була написана таємним радником М. Юзефовичем, інша — Головним управлінням у справах друку. Головною ідеєю обох документів було обґрунтування реальності та небезпечності сепаратистських устремлінь українофілів та подання рекомендацій щодо унеможливлення поширення їх впливу на населення Південно-Західного краю [20, СС. 272-273]. Розв'язкою протистояння стало зібрання Комісії у вищезазначеному складі та прийняття сумнозвісного Емського указу 1876 р., що закривав ПЗВ ІРГТ та забороняв видавати українською мовою оригінальні твори. Окрім цього, М. Юзефовичу вдалося добитися заборони проживання в українських губерніях М. Драгоманову і П. Чубинському, які своєю активною українознавчою діяльністю його особливо непокоїли, та закриття «Київського телеграфу» [3, арк. 4].

Таким чином, період 1873–1876 рр. у відносинах М. Юзефовича з діячами українського національного руху відзначений поворотом від культурно-освітньої співпраці (у питанні відкриття Південно-Західного Відділу ІРГТ) до відкритого

науково-ідеологічного й особистісного протистояння та конфронтаційної розв'язки, яке завершилося прийняттям Емського указу 1876 р. Нами було визначено, що основою такої позиції є політико-ідеологічні та особистісні й частково економічні чинники.

Перспектива дослідження піднятої нами проблематики полягає у необхідності здійснення комплексного аналізу громадсько-політичної та освітньо-культурної діяльності М. Юзефовича з можливістю переоцінки історичних стереотипів щодо цієї далеко неоднозначної особистості — непересічного представника російського чиновництва.

Посилання:

1. Об издании газеты «Киевский телеграф». — ЦДІАУ, Ф. 294, Оп. 1, Спр. 4.
2. Дело об учреждении в Киеве Юго-Западного отдела Русского Географического общества. — Центральный державный історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУ), Ф. 442, Оп. 51. Спр. 106.
3. Дело по отзыву III Отделения С.Е.И.В. Канцелярии об учреждении под председательством М-ра Вн. Дел совещания из М-ра Нар. Просв. И других лиц для обсуждения вопроса об переводе и печатании учебников и молитов на малороссийском языке... Высочайшее повеление о недопущении ввоза из-за границы книг и брошюр на малорусском наречии, а равно и недопущении печатания, издания сценических представлений и чтения на этом языке. — ЦДІАУ, Ф. 442, Оп. 388, Спр. 73.
4. Дело о недопущении к напечатанию статьи г. Юзефовича, в которой изложены причины выхода его из числа членов Ю.З. отдела Русского Географического общества, которое он обвиняет в украинофильстве. — ЦДІАУ, Ф. 442, Оп. 825, Спр. 41.
5. Об увольнении от службы доцента Киевского университета Михаила Драгоманова. — Державний архів м. Києва (ДАК), Ф. 16, Оп. 314, Спр. 131.
6. Об увольнении от службы при Университете доцента Николая Зибера. — ДАК, Ф. 16, Оп. 314, Спр. 163.
7. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. — Відень: Закордонне бюро і склад видань, 1922. — 212 с.
8. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т.2. — СС. 60-68.
9. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. — 1913. — Т. СХVI. — Кн. IV. — СС. 177-189.
10. Катренко А.М., Український національний рух XIX століття.: Навч. Посібник. — К., 1999. — Ч. II. 60-90-ті роки XIX ст. — С.72-86.
11. Киевская однодневная перепись // Киевлянин. — 1875. — № 116. — СС. 1-3.
12. Киевская однодневная перепись // Киевлянин. — 1875. — № 117. — СС.1-2.
13. Киевская однодневная перепись // Киевлянин. — 1875. — № 120. — СС. 1-2.
14. Киевская однодневная перепись // Киевлянин. — 1875. — № 122. — СС.1-3.
15. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): В 2-х т. — К.: Наукова думка, 1994. — Т. 1: 1874-1879. — 647 с.
16. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и руссом общественном мнении (вторая половина XIX ст.). — Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. — 276 с.
17. Міяковський В. Записка 1874 року про український рух / Архівна справа. — 1927. — Кн. 2-3. — С. 21-29.
18. Новая малорусская опера // Киевлянин. — 1874. — № 15. — С. 1.
19. Плачинда В.П. Павло Гнатович Житецький. — К., 1987. — СС.78-102.
20. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів в Україні 1860-1870-х років. — Х. — К.: Держвидав України, 1930. — 415 с.
21. Світленко С. Українські громади другої половини XIX — початку XX ст.. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина — 1998. — № 2. — СС. 9-27.
22. Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — Т. 1. — К., 1878. — 352 с.
23. Україна кризь віки: В 15-ти т. — Т.9. Сарбей В.Г. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — 335 с.